

Прохоренко Оксана (Київ)

НОВИЙ СОЦІУМ: МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

В умовах утвердження України як демократичної та правової держави значно зріс інтерес громадськості до тих сторінок вітчизняної історії, які тривалий час невинувато і незаслужено замовчувалися. Тоталітарний режим, ідеологічний тиск та репресії відчутно вплинули на українське суспільство повоєнного суспільства. Проникнення в духовний світ населення УРСР дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння епохи, більш точного відчуття часу. Період другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. займає особливе місце в радянській історії, тому що в психології суспільства відбулись значні зміни, пов'язані з формуванням комплексу настроїв. Аналіз морально-психологічних трансформацій населення УРСР досліджуваного періоду дає можливість відтворити суспільно-політичну атмосферу, позбавитись ідеологічних упереджень, переосмислити історію України.

В українській історичній науці відчувається брак наукових праць, в яких би безпосередньо аналізувався та висвітлювався морально-психологічний стан населення УРСР. На жаль, протягом тривалого періоду історична наука не була зацікавлена в дослідженні духовних чинників в житті суспільства. З кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. історіографічний процес ознаменувався появою перших фундаментальних робіт, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено осмислити складові системи радянського тоталітаризму, вплив сталінізму на українське суспільство, розкрити складні сторінки вітчизняної історії післявоєнного періоду. До ґрунтовних праць слід віднести монографії В. Барана, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Шаповала¹.

Автори звертають увагу на морально-психологічні наслідки та зміни у суспільній свідомості народу, визначають ідеологічні механізми впливу тоталітаризму на стан суспільства під час проведення сталінських «перетворень». Серед узагальнюючих праць, що проливають світло на проблему впливу на населення терору і тероризму в Україні та їх осмислення потрібно виділити колективну роботу «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси»². Названі праці справили значний вплив на наукове розуміння суті тоталітаризму в Україні.

Автор статті ставить за мету проаналізувати морально-психологічні трансформації населення в умовах Другої світової війни та

впливу політико-адміністративного тиску який мав місце у республіці у 40-х – 50-х рр. ХХ ст.

Морально-психологічний стан людини не є відірваною частиною від реальних проявів життя, не може розглядатися ізольовано від соціально-економічних умов, в яких проходить життя та діяльність особи. З'ясування важливих аспектів життєдіяльності та настроїв населення в 40-х – 50-х рр. ХХ ст. було б не повним без аналізу впливу Другої світової війни. Саме ці події багато в чому стали визначальними для дослідження даної проблеми. Без усвідомлення феномену війни, який увійшов в моральні орієнтири поколінь, не зрозуміти всієї післявоєнної історії та механізмів суспільної думки. Друга світова війна стала визначною подією в житті всього українського народу. Події війни перекроїли життя багатьох, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Друга світова війна не тільки призвела до величезних людських і матеріальних втрат, вона вплинула на свідомість, морально-психологічний стан мільйонів людей. Після війни українське суспільство, як і все радянське, стало іншим. Моральний стан українського народу, особливо тієї його частини, яка перебувала на окупованій території, багато в чому був детермінований німецькою фашистською владою.

Жорстокого окупаційного режиму Україна зазнала чи не найбільше з усіх республік СРСР. Можна з впевненістю стверджувати, що нацистська політика була направлена на повну культурну деградацію українського народу. На нараді, що відбулася 16 липня 1941 р., Гітлером були визначені основні принципи окупаційної політики: «Тепер перед нами стоїть завдання розчленити територію так, як це нам потрібно, з тим, щоб зуміти: по-перше, панувати над нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її»³. Серед німецького командування були окремі керівники, які вважали за потрібне звернути увагу на культурний аспект українського суспільства, розбудити історичну свідомість українців, повернути їх на сторону рейху, і для цього, за словами рейхсміністра східних окупованих територій Розенберга, «в Україні повинні бути здійснені певні заходи аж до відновлення самостійності»⁴. Проте, незважаючи на це, тут був взятий курс на нещадну експлуатацію ресурсів України як матеріальних, так і культурних.

У своїх планах колонізації окупованої території УРСР нацисти значну увагу приділяли налагодженню механізмів духовного пригнічення місцевого населення. Дії, спрямовані на духовну деградацію мешканців східних окупованих районів, вандалізм щодо їх культурних цінностей, перетворилися на повсякденну практику німецьких окупантів. Про те, що

це було пріоритетом державної політики, свідчать стенограми висловлювань Гітлера у Вольфшанце (Східна Пруссія): «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: «Столиця Рейху – Берлін». ...Математика і подібні дисципліни взагалі не потрібні»⁵. Як відзначає Ю. Бадзьо, культурний рівень і морально-психологічний стан людності визначається істотною мірою культурною атмосферою і духовним кліматом країни⁶.

Німецька сторона перед наступом на Радянський Союз добре вивчила морально-психологічний стан радянського суспільства і сподівалися, що ця війна покладе початок нових антибільшовицьких настроїв. Водночас, у багатьох випадках ці міркування мали рацію. У жовтні 1941 р. в звіті про політичну і економічну ситуацію в Україні німецьке командування стверджувало, що «довіра до німецького вермахту є дуже великою. Українець очікує від Німеччини насамперед покращення свого матеріального становища»⁷. Пояснити перехід досить великої кількості українського населення на службу до окупантів лише зрадою, було б спрощенням. Процеси, які відбувались в СРСР протягом першої половини ХХ ст., зачепили життєві інтереси великої кількості населення республіки, вкоренилися у свідомості людей. Влада, будуючи щасливе життя для одних людей, робила його нестерпним для інших. Мільйони людей, що зазнали репресій, так звані куркулі, зрадники, «гнила інтелігенція» та інші, якщо і не раділи німецькому режиму, то зайняли вичікувальну позицію. За оцінками дослідників на службу до фашистів в основному переходили, як правило, дві категорії українського населення. До першої категорії належали особи, які поверталися на поновлене окупантами виробництво з почуття страху, з примусу. До другої категорії належали ті, що були вороже настроєні до радянської влади.

Загальновідомо, що будь-який народ, який не має у своїх лавах національно свідомої інтелігенції залишається лише натовпом. Інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настанови народу. На жаль, щодо України наявність свідомої частини населення не було вигідно як для сталінського, так і для гітлерівського режимів. «Гнила інтелігенція» за часів Й. Сталіна була відірвана від народу, а найбільш свідомі її частини знищені в таборах ГУЛАГу. Під час окупації ця частина українського народу знову опинилася під ударом нацистських каральних служб. Для німецької влади однаково була загрозою як колишня радянська еліта, так і та, що ставила за мету створення національної держави навіть під німецьким протекторатом. В

умовах окупації, для української національної інтелігенції вибір був невеликим: або колабораціонізм, або гестапо. Очевидно, що за таких умов більшість представників української інтелігенції мала аполітичні настрої і знову обрала єдиний можливий вихід – пристосуванство. Навчена «тримати язика за зубами» більшість населення не наважувались вголос висловлювати свої думки.

Сподівання населення, а особливо інтелігенції про те, що після війни ідеологічна ситуація в республіці буде покращена не виправдались. На тлі ейфорії від перемоги владні структури одразу приступили до «виховання» та «перевиховання» населення. Й. Сталін прагнув подолати інерцію ейфорії народу й певну деідеологізацію радянського суспільства, здійснивши його нову тотальну психологічну мобілізацію. Головна мета вбачалась у тому, щоб відновити такий моральний стан суспільства, який не буде загрозою для системи. Владні структури ніколи не приховували, що займаються селекцією нового типу населення, прагнуть витворити єдиний «радянський» народ. Постійний страх та примара репресивних акцій стали невід'ємною частиною тогочасного життя населення республіки. В державі знешкоджували всіх, хто потенційно не вписувався в створену систему, мав не ті погляди чи навіть смаки і звички. Деспотична і бюрократична держава шляхом залякування панувала не тільки над тілом, а й над душею народу⁸.

Як показав аналіз літератури, більшість дослідників вважають, що репресивні акції 1940-х – 1950-х рр. відрізнялися від процесів «великого терору» 1930-х рр. Зокрема російська дослідниця О. Зубкова зазначає: «Вже на початку 1947 р. у публічних промовах радянських лідерів все наполегливіше лунали мотиви, які нагадували про часи «великого терору» 1930-х рр. І все ж сорокові роки не стали точною копією тридцятих, репресії післявоєнних років не пішли, наприклад, шляхом великих показових процесів, як в 30-ті роки. Влада не втратила своїх каральних функцій, але форми, зміст, масштаби терору змінилися. Можна сказати, що в післявоєнний період сам терор став більш адекватний своїй психосоціальній природі»⁹. Чистки втратили повальний характер кінця тридцятих років і стали проводитись вибірково і спорадично. Інтелектуали, які стали жертвами «ждановських чисток», наприклад, не були заарештовані, чого не можна було уникнути десятьма роками раніше. Їм було «дозволено» жалюгідно існувати, працюючи лаборантами і нічними сторожами, – наголошує Дж. Хоскінг¹⁰.

Водночас, саме під час та після закінчення Другої світової війни радянське населення отримало можливість порівняти радянський і німецький тоталітарні режими, і потрібно наголосити, що в багатьох

моментах це порівняння було на користь комунізму. У значній частини населення симпатії до Радянського Союзу з'явилися лише після безпосереднього знайомства з жахами фашистського режиму. Німецька нацистська машина не ставила перед собою мети зробити життя українців кращим. Створення в Україні мережі «бюро праці», які спочатку вербували, а потім ловили і відправляли людей до Німеччини, відновлення колгоспів, введення трудової повинності, нещадна експлуатація українських селян розвіяли ілюзії українського народу про щасливе майбутнє з німецькими фашистами. Їхня політика з часом викликала відверту неприязнь у республіці і більша частина її населення все частіше віддавала перевагу збройній боротьбі з окупантами і чекала повернення радянської влади. Але сам факт існування колабораціонізму, сподівань на прихильність німецької влади, свідчить, що значна частина мешканців України відчувала образу на радянську владу, і це заперечувало тезу про непереможну ідейну згуртованість радянського народу.

Напад військ коаліції Троїстого союзу лише підтвердив, що українське суспільство ніколи не було єдиним і в ньому існувало розмежування залежно від прихильності до радянської влади, ідеології, суспільно-політичних та економічних процесів в країні. Радянська влада беззаконням, репресіями підірвала віру до себе значної частини населення, тож під час війни деяка частина населення України пішла на відкриту співпрацю з фашистським окупаційним режимом, що викликало у радянського керівництва велике занепокоєння. Підтримання жорстокого німецького режиму на більшій частині української території вимагало добре розбудованого і чисельного апарату. У жодній з окупованих країн, як стверджує Я.Грицак, не було таких окупаційних військ і такого чисельного окупаційного апарату як на території УРСР, а утримання такого апарату було б неможливе без залучення і співпраці місцевого населення¹¹.

Після війни відбулось остаточне включення до складу УРСР Західної України і це значно збільшило населення республіки. Проте цей процес приніс нові проблеми для влади: національно більш свідомі західні українці дістали можливість поширювати свої ідеї на Схід, та й східні українці справляли певний вплив на Західну Україну. Мешканці Заходу були вільні від почуття меншовартості, і їм був невідомий комплекс та званого «меншого брата», який влада прививала українцям східної України. Крім того Західна Україна була найменш зрусифікована і «радянізована». Внаслідок врегулювання територіального питання з Чехословаччиною радянська влада отримала ще один шмат етнічних українських земель, однак разом з цим отримала й ту частину українського народу, яка зазнала,

хоч і сумного, досвіду державотворення, та мала інтелігенцію, яка переважно сповідувала національні ідеали.

Перемога радянських військ у Другій світовій війні дала нове виправдання існуванню Радянської імперії: без «тісного союзу радянських народів» жодному з них не вдалося б вистояти проти фашистської навали. Роль першого серед рівних надавалась російському народові. 24 травня 1945 р. Сталін виголосив свій відомий тост «за здоров'я російського народу», в якому назвав російський народ «керівною силою Радянського Союзу серед всіх народів нашої країни». Звичайно, ми не можемо заперечувати внесок російського народу у перемогу, проте свій внесок у цю перемогу зробив кожен народ СРСР, в тому числі велику ціну за це заплатили й українці. А щодо зради, то вона стала швидше наслідком політики режиму радянської влади, ніж особливостей українського менталітету. Дослідник В.Король зазначає, що після війни сталінський режим продовжував масштабні репресії проти власного народу, адже це було характерною рисою радянської тоталітарної системи¹².

По закінченню війни радянська влада вплинула на національну структуру населення УРСР, запровадивши практику депортації цілих народів. Якщо раніше ворогів народу шукали серед різних класів суспільних груп населення, то тепер у ворожості до радянської системи були звинувачені цілі нації. Лідери адміністративно-командної системи пішли далі від проголошеного «вождем народів» Сталіним гасла «Проводити національну політику з дотриманням принципу видимого інтернаціоналізму»¹³. Десятиріччями спостерігалось зневажливе ставлення до національної самосвідомості народів, їх національної психології, традицій, релігійних вірувань, а ще гірше – не враховувалась схильність народів до історичного місця проживання, що викликало порушення консолідації націй на своїх одвічних територіях. Наприкінці війни широко почала використовуватись тактика звинувачення окремих народів в колабораціонізмі. На території України такі процеси зачепили татар, вірмен, греків, італійців, румун та ін.

Цілком очевидно, що, незважаючи на відносну монолітність українського народу в повоєнний період, у суспільстві не було єдності. Основна причина – різні історичні тенденції та суспільні умови, в яких були українці, що проживали на території інших країн. Післявоєнне врегулювання державних кордонів і механічне включення українців до однієї республіки, навіть якщо враховувати політику «радянізації» на цих землях, не змогло подолати їхні ментальні відмінності. У роки війни, як стверджує Я. Грицак, зміни у національному складі спричинили

традиційну відмінність між «українським селом» і «російським містом»¹⁴. Міста на Сході залишились «російськими» (якщо не в кількісному, то в культурному відношенні), тоді як у Західній Україні та Центральній Україні серед мешканців став переважати український компонент. Це пояснюється масовим напливом до міст населення з Західної та Центральної України, яке компенсувало втрати міського населення, насамперед польської та єврейської національностей. Місто не могло не вплинути на свідомість української селянської нації. Українське суспільство з багатонаціонального перетворилося на двонаціональне, а отже, свідомість пересічного українця все більше зазнавала впливу росіян, що сприяло втіленню в життя курсу Комуністичної партії – створення радянського народу як наднаціонального утворення.

Друга світова війна мала неабиякий вплив на українське суспільство. Вона викрила всі ті проблеми, які існували в суспільстві: незадоволення радянською владою, пам'ять про репресії і голод, ненависть до колгоспів. Війна викликала серед українців таке патріотичне піднесення, що навіть Й. Сталін мусив йти на поступки, щоб загнздати його силу. Загравання до національних почуттів українців тривало до 1946 р., коли часткову лібералізацію зупинив жданівський тиск, і тепер українців вже звинувачували у буржуазному націоналізмові. Репресіям влади була піддана насамперед інтелігенція, незважаючи на те, що вона значною мірою сприяла перемозі у війні. Потрібно зазначити, що гучні кампанії, звинувачення, звільнення з роботи виступали уособленням психологічного терору, оскільки супроводжувались морально-психологічними методами розправ з безпосередніми об'єктами терору, а, по-друге, виступали засобом залякування решти населення.

Отже, українське суспільство ні в роки війни, ні після її закінчення не було одностайним і єдиним. Воно розділилося на дві частини – одна частина щиро підтримувала радянську владу (і так діяла більшість українського народу), а друга йшла на співпрацю з фашизмом, намагаючись реалізувати в основному дві цілі: або пристосуватися до нової влади, або за допомогою гітлерівців утворити Українську державу. Республіка зазнала величезних демографічних втрат через те, що на українській території бої розгорнулись з особливою жорстокістю, втрати серед цивільного населення тут були чи не найбільшими в Європі. Це, в свою чергу, призвело до зміни як у соціальній, так і національній структурі населення, що й вплинуло на свідомість та морально-психологічний стан народу. Радянська влада остаточно завершила процес зміни структури

українського населення, застосували при цьому давно випробувані прийоми: депортації, переселення, виселення, а іноді і фізичне знищення.

Мільйони бійців Червоної армії та депортованих до Німеччини українських громадян прийшли додому зовсім іншими. Війна розбудила в людях бажання самостійно мислити, критично оцінювати ситуацію. Процес психологічної переорієнтації прискорився особливо під кінець війни, коли радянський солдат переступив кордони своєї країни і зіткнувся з іншою політичною, економічною, духовною культурою. Якщо поодинокі випадки переорієнтації цінностей ще можна приховати, то такі масові тенденції змінили суспільство загалом; вільнодумство зачепило практично усі верстви населення республіки. Народ повертався до забутих цінностей, однією з яких була релігія. Зростання релігійності пояснюється більш-менш ліберальним ставленням до церкви німецьких окупантів та заграванням до православної церкви радянською владою.

Одним із найважливіших результатів війни для українського суспільства стало об'єднання в межах України майже усіх етнічних земель. Проте, механічне включення території та населення цих регіонів до України не пододало відмінностей у свідомості, настроях, мисленні, релігійності між українцями та іншими національностями Галичини, Закарпаття, Північної Буковини і населенням Радянської України. Влада отримала ще кілька мільйонів не зовсім доброзичливо налаштованих до радянського режиму людей, і їй необхідно було докласти максимум зусиль, щоб ліквідувати цей контраст.

В роки війни значних втрат зазнала національна еліта українського народу. Одна її частина, котра підтримувала ідею Радянської України, загинула в німецькому гестапо, або у боях на фронтах війни як члени партизанських загонів і бійці Червоної армії, а інша – віддала своє життя за створення власної держави. Політична ситуація, що склалася в країні, зумовила утворення в суспільній свідомості феномену громадянської роздвоєності. З одного боку, більшість людей з радістю і вдячністю зустріла Червону армію, з другого – з острахом чекала повернення радянської влади. З поверненням радянської влади закінчився період невизначеності. Хоч з нею поверталася все негативне, що було притаманне тоталітарному режимові, народ-переможець вступив у нову післявоєнну епоху. Війна стала тим рубежем, за яким історію, життя і суспільство почали ділити «до» і «після» війни.

¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета

тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті роки): Видання «Україна крізь віки». – В 15 т. – Т. 13. – К., 1999. – 302 с.

² Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В.А. Смолій. – К., 2002. – 952 с.

³ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Экономика, 1968. – С. 20.

⁴ Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение: открытые спирали молчания. – М.: Пресс-Академия, 1996. – С. 143; Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Видавництво «Тезис», 1999. – С. 14.

⁵ Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Видавництво «Тезис», 1999. – С. 14.

⁶ Бадзьо Ю. Право жити: Українці в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: Таксон, 1996. – С. 260.

⁷ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 231.

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 723.

⁹ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 186.

¹⁰ Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. – Смоленск: Русич, 2001. – С. 324.

¹¹ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 231.

¹² Історія України: Документи і матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю.Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 383.

¹³ Бугай М.Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К.: Видавництво т-ва «Знання», 1992. – С. 7.

¹⁴ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 268.